

LARISA ȘHOVȚOVA
IURI ZENKO

Elemente de psihologie ortodoxă

ediția a doua

Traducere din limba rusă
Adrian Tănăsescu-Vlas

editura
Σοφία

București

CUPRINS

Psihologia creștină ca posibilitate și realitate	5
Cuvânt înainte.....	21
Introducere.....	25
1.	
PARADIGMA IDEALISTĂ A NATURII OMULUI ÎN FILOSOFIE ȘI PSIHOLOGIE	
I. Filosofia.....	29
II. Psihologia	31
2.	
ÎNVĂȚĂTURA TEOLOGICĂ DESPRE OM ȘI DEZVOLTAREA LUI	
I. Antropologia.....	33
II. Soteriologia.....	36
III. Concepțiile despre suflet din Sfânta Scriptură, din Tradiția patristică și din filosofia religioasă	39
3.	
PARTEA RAȚIONALĂ A SUFLETULUI (MINTEA, INTELECTUL)	
I. Învățătura patristică despre puterea rațională a sufletului ...	53
II. Teoriile intelectului în psihologie.....	74
Concluzii	77
4.	
PUTEREA IRASCIBILĂ A SUFLETULUI (SENTIMENTELE, EMOȚIILE)	
I. Învățătura creștină despre puterea irascibilă a sufletului	81

II. Concepția despre sentimente și emoții a psihologiei contemporane	96
Concluzii	106

5.

PUTEREA CONCUSCENȚĂ (POFTITOARE) A SUFLETULUI (VOINȚA)

I. Particularitățile înțelegerii ortodoxe a voinței	107
II. Comparație între concepțiile despre voință din știința profană, respectiv antropologia creștină	116
Concluzii	129

6.

ÎNVĂȚĂTURA CREȘTINĂ DESPRE ORGANELE DE SIMȚ ȘI PROBLEMELE CONTEMPORANE ALE CULTURII SENZORIALE

I. Abordarea patristică a organelor de simț	133
II. Analiza organelor de simț luate în parte	136
III. Organele de simț în Biblie	145
IV. Problemele contemporane ale culturii senzoriale	150
V. Păzirea organelor de simț	153
VI. Organele de simț duhovnicești	159
VII. Fenomenele luminoase în asceza creștină	164
VIII. Atitudinea creștină față de vedeniile, „semnele” și „revelațiile” senzoriale	168
Concluzii	172

7.

ATENȚIA

I. Conceptul de atenție în antropologia creștină	173
II. Concepțiile psihologice	184
Concluzii	186

8.

MEMORIA

I. Învățătura patristică despre memorie	189
II. Teoria psihologică a memoriei	194
Concluzii	196

9.

IMAGINAȚIA ȘI FANTEZIA

I. Abordarea psihologică	199
II. Abordarea creștină	200
Concluzii	204

10.

STĂRILE PSIHICE ÎN PSIHOLOGIE, RESPECTIV ÎN CREȘTINISM

I. Conceptul de stări psihice în psihologia contemporană ..	207
II. Starea de patimă/pasiune	209
III. Starea de înșelare în creștinism	238
IV. Stările harice în creștinism	251
Concluzii	271

11.

ÎNVĂȚĂTURA CREȘTINĂ DESPRE VIRTUȚI

I. Ce este virtutea	273
II. Tipurile virtuților	275
III. În ce fel poate dobândi creștinul virtuțile?	277
IV. Concepțiile psihologiei cu privire la caracterul omului ..	283
Concluzii	287
Încheiere	289

lă, are astăzi nevoie acută de o paradigmă legată de viziunea asupra lumii, care să-i permită să rezolve în mod adecvat problemele sale teoretice, iar apoi și pe cele practice. Reflecția asupra propriei proveniențe și propriilor surse este caracteristică pentru stadiul matur al științei.

Gândirea filosofico-religioasă a formulat două categorii fundamentale: materia și duhul. Și toată multitudinea de orientări ale gândirii omenești din toate vremurile și locurile țin de una sau alta dintre următoarele trei „alpii”:

I – materia reprezintă „cauza” duhului, îl naște, îl generează; gândirea și conștiința de sine reprezintă tot mișcarea atomilor de materie, altfel spus un tip aparte de proces fizic sau rezultat al unor procese fizice;

II – duhul reprezintă cauza materiei, definește și determină dezvoltarea ei;

III – duhul și materia coexistă în paralel sau duhul și materia reprezintă aspecte ale substanței unice („duhomaterie”). Prezența „duhomateriei” este afirmată de teoria monismului psihofizic, paralelismul – de teoria paralelismului sau dualismului psihofizic.

Întrucât concepțiile materialiste despre natura și esența omului sunt binecunoscute comunității noastre științifice și sunt suficient de discreditate în prezent în psihologie, nu ni se pare necesar să ne oprim asupra expunerii lor.

În paralel cu viziunea materialistă asupra naturii omului, în filosofie și în știință au existat dintotdeauna concepții idealiste, și, întrucât concepțiile acestea sunt mai puțin cunoscute psihologilor contemporani din țara noastră, ne vom opri în primul rând asupra lor.

CAPITOLUL 1

PARADIGMA IDEALISTĂ A NATURII OMULUI ÎN FILOSOFIE ȘI PSIHOLOGIE

I. Filosofia

În istoria filosofiei, concepțiile despre suflet ca substanță ideală s-au dezvoltat și rafinat de-a lungul veacurilor. Orientările mai târzii ale gândirii filosofice, cum ar fi idealismul obiectiv și cel subiectiv, văd drept natură a omului substanța duhovnicească, ce unește într-un tot unitar stările psihice schimbătoare, aflându-se „în afara”, „în spatele” fenomenologiei psihice.

Hegel vede în om individualitatea duhovnicească și descrie stadiile formării individualității libere drept stadii ale individualității „înduhovnicite”. În procesul formării, el distinge treptele mișcării duhului către subiect.

Un mare interes este prezentat de vederile filosofilor existențialiști contemporani și reprezentanților antropologiei filosofice cu privire la esența omului. În existențialism există orientările materialistă (reprezentată de Sartre, Camus) și idealistă (Heidegger, K. Jaspers, E. Fromm). Heidegger, unul dintre primii existențialiști, înțelege existența ca pe o „aflare

în afară” extatică, idee provenită din ideile neoplatonice despre „extaz” – contopirea mistică cu divinitatea.

Meditând la esența omului, K. Jaspers, un alt reprezentat de marcă al existențialismului, o reprezintă ca principiu primordial al omului, din care el gândește și acționează. Existența omenească apare în teoria lui Jaspers ca existență „autentică” și „neautentică”. Existența corporală în lumea spațial-sensibilă și existența socială sunt neautentice. Existența autentică este ființare existențială, existență a omului în el însuși. Aceasta este de-sine-ființarea esenței duhovnicești, a conștiinței de sine, este întoarcerea omului către sine însuși. „Existența este ceea ce nu devine obiect, principiul primordial din care eu gândesc și acționez..., existența este ceea ce se raportează la sine însuși, și în sine – la transcendența sa” (Jaspers, 1948).

Potrivit lui Jaspers, adevărata natură a omului este transcendentă. În Dumnezeu omul își dobândește rezazimul, tihna, stabilitatea, scopul vieții, universalitatea și integritatea. Omul „este” cu adevărat numai ca ființare transcendentă, ca „esență dumnezeiască”. Existența însăși este posibilă numai în corelație cu transcendența. Iată, deci, concluziile fundamentale la care ajunge Jaspers.

O idee foarte apropiată de aceasta a fost exprimată cândva și de Berdiaev. După părerea lui, esența omului constă în capacitatea de a ieși dincolo de limitele sale de ființă sociobiologică și de a se raporta cumva la el însuși.

M. Scheler, unul dintre fondatorii antropologiei filosofice contemporane, definește esența omului drept principiu extranatural, extratemporal, desemnat ca „duh”. După părerea lui, a înțelege esența omului, duhul lui, este posibil doar lămurind locul duhului omenesc în structura ființării. Duhul este liber de natură și de lumea exterioară, el este prin-

cipiul ordinii supreme, ce se opune puterilor întunecate ale „impulsului” biologic. Personalitatea este legată de duh și reprezintă o formă de manifestare a acestuia. În mintea sa, omul iese, parcă, dincolo de limitele sale, ocupă o poziție deasupra situației.

Astfel, în afara paradigmei materialiste concepțiile privitoare la natura omului sunt corelate adesea cu esența, cu existența, care este reprezentată de duh.

II. Psihologia

Psihologia idealistă privea sufletul și duhul ca pe o substanță ideală „extratemporală”. Potrivit lui V. Stern, în interiorul omului există un principiu activ stabilitor de scop, care organizează și unifică toate proprietățile și funcțiile personalității într-un întreg individual independent. Esența omului este raportul lui cu Dumnezeu; tocmai în relația cu Dumnezeu are loc renașterea duhovnicească a individualității, unitatea diversității.

Schranger, un alt reprezentant al „psihologiei înțeleghătoare”, definea calea dezvoltării personalității ca pe o serie de transformări duhovnicești orientate spre realizarea structurii duhovnicești ideale, ce definește teleologic structura sufletească reală.

La James există conceptul de personalitate naturală, care constă din elementele ce formează personalitatea fizică, personalitatea socială și cea duhovnicească. Pentru personalitatea duhovnicească este caracteristică năzuința spre progresul duhovnicesc (mintal, moral) și spre învingerea păcatului.

La filosofii religioși și psihologii idealști ruși, psihicul era identificat cu sufletul și privit drept „substanță imaterială ac-

Ținem să spunem că psihologia duhovnicească nu contestă în nici un caz nici abordarea practică în general, nici metodele experimentale concrete de studiu, întrucât toate rezultatele concrete, experimentale, ale psihologiei empirice a epocii comuniste pot fi folosite pentru cunoașterea sufletului. Astfel, la momentul de față este posibilă și, mai mult decât atât, indispensabilă psihologia normală – psihologia ca știință despre suflet, deși, bineînțeles, trebuie să luăm în calcul și să rezolvăm problemele care apar, și în primul rând problema autodefinirii personale a înșiși psihologilor profesioniști.

Pentru a înțelege sensul concepțiilor filosofilor religioși și psihologilor idealiști cu privire la natura psihicului și a omului, trebuie neapărat să examinăm învățătura teologică despre om, întrucât diversele teorii științifico-filosofice pot fi cu neputință de înțeles dacă nu vor fi incluse în tabloul general al lumii pe care îl propune teologia, ceea ce vom și face în capitolul următor.

Însușirea experienței celorlalte sisteme de cunoaștere care nu se înscriu în paradigma psihologică tradițională nu trebuie considerată abandonare a psihologiei științifice – și celelalte căi de cunoaștere a omului au o anumită valoare în descrierea fenomenelor psihice (A. Gostev).

CAPITOLUL 2

ÎNVĂȚĂTURA TEOLOGICĂ DESPRE OM ȘI DEZVOLTAREA LUI

Concepțiile religioase – și, în particular, creștine – cu privire la sufletul și psihicul omului, întrucât îl prezintă ca pe o substanță nemuritoare și imaterială¹, pot fi, de asemenea, încadrate în orientarea idealistă.

Învățătura creștină despre om constă din *antropologie* și *soteriologie* (învățătura despre mântuirea omului).

I. Antropologia

Antropologia este învățătura creștină despre om, despre originea (crearea) lui, structura lui, viața lui pământească și de dincolo.

Acțiunile creatoare ale lui Dumnezeu de-a lungul celor șase zile biblice ale facerii lumii se încheie prin facerea omului. Faptul că omul a fost zidit după lumea fizică, văzută, arată că această lume nu este scopul ultim al creației, că creația

¹ La modul relativ. Sufletul omenesc este, totuși, material în raport cu Dumnezeu; nemuritor este numai prin voia Lui.

lui Dumnezeu este orientată spre ființarea duhovnicească. Față de toate ființele pământești, omul ocupă de la început locul de căpetenie: lui i-a fost dată stăpânirea asupra lor, manifestată prin puterea de a le pune nume (v. Fac. 2, 19-20).

Omul este zidit de Dumnezeu după chipul și asemănarea Lui (v. Fac. 1, 27). Dintre toate ființele pământești, doar omul este împodobit cu Chipul lui Dumnezeu – prin urmare, el este o ființă aparte, unică, ce și prin natura, și prin demnitatea sa este cu totul deosebită de toate făpturile pământești și se află mai presus de tot ce este pământesc și material. Luând țărână, Domnul a zidit trupul omenesc și a suflat în fața lui suflare de viață... și s-a făcut omul suflet viu (Fac. 2, 7).

Eclesiastul înfățișează destinul pământesc ultim al omului în felul următor: *Și se va întoarce țărâna în pământ, în ce chip era, și duhul se va întoarce la Dumnezeu, Care l-a dat pe el* (Ecl. 12, 7). Asta înseamnă că sufletul omului este duhovnicesc, nemuritor și veșnic.

Sfântul Simeon Noul Teolog spune: „Sufletul fiecărui om este chip cuvântător al Cuvântului. Cum anume? Ia aminte la Cuvântul Însuși. Dumnezeu este Cuvânt din Dumnezeu și împreună-veșnic cu Tatăl și cu Duhul. În același fel și sufletul meu e după chipul Lui.”

Sfântul Grigorie Palama scrie: „El a dat și firii omenești slava dumnezeirii, însă firea dumnezeiască nu i-a dat-o. Slava nu poate fi numărată între speciile care există în timp; ea este mai presus de existență și inerentă, într-un chip de negrăit, firii lui Dumnezeu.” Această Slavă a dăruit-o Domnul ucenicilor Săi – tocmai mulțumită acestei slave Îl dobândim pe Dumnezeu în noi înșine. Slava lui Dumnezeu este înțeleasă în Sfânta Scriptură ca Energie¹ Dumnezeiască: ast-

¹ A nu se înțelege în sensul fizicii moderne, ci în cel filosofico-teologic.

fel, mulțumită Energiei Dumnezeiești, Îl dobândim în noi înșine pe Dumnezeu. Energia Dumnezeiască îl unește pe om cu Dumnezeu.

Noi petrecem în Dumnezeu ca într-un sălaș, pătrunși de Energia Lui Dumnezeiască; fără El nu suntem nimic. Despre unirea nedespărțită dintre om și Dumnezeu vorbește și Sfântul Ignatie Briancianinov: „Omul nu poate să nu fie ceea ce a fost zidit să fie. Nu-i este dat să rămână numai cu sine însuși. El poate fi cu sine însuși numai prin mijlocirea harului dumnezeiesc – fără acesta devine străin de sine și se supune fără voie stăpânirii duhurilor căzute, deoarece a îndepărtat din sine harul, a călcat în picioare scopul Făcătorului.”

Diaconul Andrei Kuraev scrie că, în urma unui efort mințios al minții și al inimii, teologia creștină a ajuns la concluzia necesității distincției între natura, individualitatea și personalitatea omului. „Încercările de a cunoaște natura sunt încercări de a răspunde la întrebarea: ce este omul?” (Kuraev, 1997). Natura (esența) este caracterizată de anumite calități esențiale pe care le posedă subiectul – în cazul de față, omul. Duhul din om definește procesele din psihic și le dă coerență, le „leagă” ontologic.

Există două puncte de vedere asupra structurii omului, fapt determinat de existența a două viziuni cu privire la identitatea sau neidentitatea dintre suflet și duh.

Viziunea dihotomică prezintă ființa omenească drept opoziție între omul dinafară și cel lăuntric, în care omul dinafară este reprezentat de trup, iar cel lăuntric – de suflet și de duh.

Trihotomia îl prezintă pe om ca pe o „trimerie”¹ compusă din trup, suflet și duh. Diferențele dintre suflet și duh sunt descrise din perspectiva acestei viziuni asupra omului. În

¹ Structură tripartită (*n. trad.*).

Antichitate, Origen considera că sufletul este ceva intermediar între duh și trup, iar în vremurile noastre arhimandritul Ciprian Kern, celebrul patrolog al diasporei ruse din secolul al XX-lea, presupunea că sufletul și duhul sunt două aspecte ale aceluiași principiu duhovnicesc.

II. Soteriologia

Soteriologia este învățătura creștină despre mântuirea omului.

Mântuirea sufletului omenesc spre viață veșnică este reprezentată de înduhovnicirea lui, de realizarea vieții duhovnicești de către suflet.

Aceeași idee apare și la teologii ruși. De pildă, V. Zenkovski spune: „Nici o evoluție a lumii create n-ar fi putut da naștere dorului de Nesfârșit dacă acest dor nu ar fi fost născut în noi chiar de către Acest Nesfârșit.”

Posibilitatea împărtășirii real-metafizice a omului de firea dumnezeiască, scrie arhimandritul Ciprian Kern, indică faptul că omul a fost chemat la aceasta chiar de la început. „Firea păcătoasă a lui Adam celui vechi nu este fundamentul primordial al omului – păcatul doar a intrat în firea omenească, nu constituie esența lui cea dintotdeauna. Mai vechi decât principiul păcătos este în om planul lui Dumnezeu pentru el... Este acea „umanitate cerească” ce stă la baza fiecărui om, mult mai profundă decât stricăciunea moștenită de la Adam cel căzut... Dacă păcătoșenia este în om realitate empirică, umanitatea cerească mai înainte de veci¹ este însăși ontolo-

¹ Este vorba de faptul că întruparea lui Dumnezeu-Cuvântul era prevăzută în planul cel mai înainte de veci al lui Dumnezeu (*n. trad.*).

gia în învățătura despre om. Genealogia ei... urcă la acel Om Ceresc cu care Logosul lui Dumnezeu a fost dinainte-logodit din veșnicie” (Ciprian Kern). Planul lui Dumnezeu pentru om se află în acesta ca fundament ontologic.

Omul este legat *în mod indisolubil* de planul lui Dumnezeu pentru el. În literatura patristică sunt descrise trei stări ale omului care pot fi privite drept etape ale dezvoltării lui, însă acestea nu corespund conceptelor de „progres” sau „evoluție” din știința seculară.

Stările acestea sunt următoarele: 1) firească – de la facearea omului până la cădere; 2) subfirească – cea căzută; 3) suprafirească – refăcută prin răscumpărarea omului de către Hristos.

Dumnezeul l-a făcut pe om după Chipul Său. La Asemănarea cu El omul trebuie să ajungă prin viața sa – el trebuie să devină asemănător cu Dumnezeu! Potrivit planului dumnezeiesc, Adam este „lucrător al dumnezeieștilor gânduri” (Sfântul Grigorie Teologul).

1. În starea sa firească, de după zidire, omul nu avea împărtășire cu răul, era întreg și curat. În el trăia și lucra numai binele integral. Făcătorul l-a înzestrat pe om cu stăpânirea asupra lumii: omul a fost pus împărat al universului și, ca mărturie a acestei stăpâniri, i s-a dat puterea de a da nume celorlalte făpturi. Lumea, care este zidită de Dumnezeu, are nevoie și de cuvântul omenesc: Dumnezeu vrea să vadă cum va numi Adam lumea.

Sfântul Filaret al Moscovei scria în această privință că pentru partea exterioară a omului – pentru trup – materia creației este luată din pământ, pe care el trebuie să-l conțină pentru a avea cunoașterea nemijlocită a însușirilor lucrurilor ce-i sunt supuse. „Și precum materia aceea a fost plămuită de propriile mâini ale Făcătorului cât se poate de curată,